

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ У РФ: ВПЛИВ НА ВНУТРІШНЮ СИТУАЦІЮ ТА ВІЙНУ З УКРАЇНОЮ

Центр дослідження безпекового середовища «Прометей»

Особливості національної політики РФ: від краху СРСР до сьогодення

Адміністративний устрій СРСР формально спирався на етнофедеральний принцип. Станом на січень 1990 року його суб'єктами були 15 союзних республік (РСР), які представляли відповідну кількість титульних народів-націй. Водночас, у складі російської, грузинської, азербайджанської, узбецької і таджицької республік, крім адміністративно-територіальних одиниць загального порядку, були також етнічні утворення різного рівня: автономні республіки (АРСР), автономні області (АО) та автономні округи.

Зважаючи на велику кількість таких автономій у складі російської республіки (РРФСР), вона навіть містила додаткове слово «федеративна» у назві (хоча це уточнення походило ще з ранньої радянської історії, коли вектор більшовицького державотворення ще не був визначеним). Якщо СРСР формально був симетричною федерацією 15 республік, до того ж з конституційно закріпленим правом на сецесію (вихід зі складу союзної держави), то РРФСР у його складі – асиметричною, в якій етнічні утворення виділялися на тлі «рядових» областей та країв.

Під час «параду суверенітетів» 1990 року більшість етнічних автономій РРФСР задекларували підвищення свого статусу аж до рівня союзних республік і претендували бути підписантами оновленого союзного договору за проектом Горбачова на рівні зі «старими» суб'єктами Союзу. Фактично цей процес призвів до зрівняння статусу більшості АО (крім Єврейської) та АРСР, а дві автономні республіки (Чечня і Татарстан) навіть претендували на статус незалежних від Росії.

Сучасна РФ, утворена на територіальній основі РРФСР, була реорганізована Федеративним договором 31 березня 1992 року, суб'єктами підписання якого стали як етнічні автономії, так і досі «рядові» області, краї та міста федерального значення. Таким чином, РФ стала де-юре симетричною федерацією, в якій статус національних республік був опущений до рівня областей і країв.

У травні 2000 року одним зі своїх перших указів на посаді президента РФ Володимир Путін запровадив федеральні округи – територіальні об'єднання кількох суб'єктів федерації на чолі з повноважними представниками президента РФ. Формально

федеральні округи не є адміністративними одиницями, однак на практиці їх «координуюча роль» прямо зазіхає на права і компетенцію суб'єктів федерації.

РФ, як і СРСР, більшу частину свого існування не була реальною федерацією, а права і самовизначення її народів залишалися декларативними. Москва зберігала жорсткий централізований контроль над всіма регіональними процесами. Сучасний політичний клас РФ часто нарікає навіть на формальний федералізм, як на «токсичну» спадщину радянських попередників, яка й привела їх до краху. Побоюючись нового розпаду, Кремль поступово розмиває федеративні засади державного устрою РФ, а також нарощує асиміляційний тиск на неросійські народи, щоб згодом ліквідувати саму підставу для етнофедералізму – самотутні етнічні ідентичності.

У той же час, ця політика не може бути ані швидкою, ані занадто прямолінійною. Як і СРСР, РФ залишається вразливою до спалахів радикального національного спротиву, а деякі корінні народи й досі погано інтегровані в проєкт російської політичної нації. Тому русифікація часто чергується або відбувається паралельно із заграванням з національними почуттями неросіян. В окремих випадках (як от в Чечні) це є частиною «суспільного договору» про лояльність Кремлю. Апеляція до національного і місцевого патріотизму відбувається також в кризові моменти. Наприклад, в республіках рекрутинг чоловіків на війну з Україною легше відбувається під брендом «національних батальйонів».

Паралельні русифікації спроби конструювання багатоетнічної російської політичної нації засновані переважно на образі РФ як «спільного дому», «справедливого арбітра», опікуна та захисника, у тому числі від «зовнішніх загроз». Елементами наднаціональної об'єднавчої міфології виступають культ перемоги у Другій світовій війні, «величч» найбільшої держави світу і традиціоналізм, який протиставляється «західним цінностям».

Відносини федерального центру із національними суб'єктами федерації відтворюють модель взаємодії між метрополією та колоніями. Москва чи Санкт-Петербург ніколи не мали досвіду взаємодії із землями Північного Кавказу, Ідель-Уралу (Поволжя) або Сибіру як із рівноправними штатами, співзасновниками федерації.

В останні десятиліття існування СРСР держава проголошувала подолання міжнаціональних конфліктів та міжетнічних протиріч як результат побудови нової спільноти – радянського народу. Міжконфесійні конфлікти також вважалися побореними, адже релігія не відігравала помітної ролі у суспільних відносинах і таврувалася як пережиток дорадянського минулого. У державі, що заперечувала наявність національних інтересів в окремих націй та етнічних груп, не могло бути й конфліктів між націями та етносами, адже там де немає суб'єктів відносин – немає і конфліктів.

Крах СРСР миттєво оголив весь комплекс міжнаціональних та етноконфесійних проблем як у колишніх союзних республіках, так і в самій РРФСР. Парад суверенітетів надав бутафорним кордонам всередині РРФСР важливого значення, і вони стали предметом гострої політичної боротьби, котра подекуди виливалась у збройні протистояння із залученням активістів, міліції, спецпризначенців та регулярних військ. Виникали специфічні збройні конфлікти: не за незалежність і вихід зі складу РФ, а за

адміністративний кордон між двома суб'єктами федерації (найяскравіший приклад: Осетино-інгушський конфлікт восени 1992 року).

За цих умов Москва почала використовувати будь-які конфлікти і навіть конкуренцію між суб'єктами федерації як привід до згортання федералізму, обмеження суверенітету національних суб'єктів та розгортання масштабних репресій, покликаних «дати відсіч сепаратизму».

Розв'язана Борисом Єльциним Перша російсько-чеченська війна, крім проголошеної мети «відновлення територіальної цілісності», мала також багато прихованих цілей. Для етнічних росіян це була демонстрація загроз і викликів сепаратизму, перед якими російське суспільство мусить згуртуватися і підтримати владу та федеральний центр. В іншому разі – Москва змальовувала картини хаосу, розвалу країни та затяжної громадянської війни. Для представників корінних народів (насамперед мешканців республік Північного Кавказу, Татарстану і Башкортостану) – криваве застереження, аби навіть думок про сепаратизм не виникало.

У цій атмосфері не лише відбувався наступ на суверенітет національних республік, але й виправдовувалась державна політика, в рамках якої русифікація підносилась як захист основ державності, як підтримка російської мови. Проводилось згортання системи освіти державними мовами у національних республіках, запроваджувались численні заборони та обмеження на діяльність національних політичних партій і громадських об'єднань, впроваджувалась жорстка цензура у ЗМІ і тотальний контроль над життям національних і релігійних спільнот.

У побутовому вимірі така політика знайшла своє вираження у зверхньому і підозрілому ставленні до неросійських народів; страхові перед сепаратизмом та іредентизмом; зростаючій ксенофобії і расизмі.

Міжетнічні, міжконфесійні, територіальні та інші конфлікти на території РФ і їх вплив на стабільність режиму

В сучасній РФ існує 21 національна (або полінаціональна) республіка, 4 автономні округи і одна автономна область, а також 46 областей, 9 країв та 2 міста федерального значення (без урахування незаконно анексованих територій України). Попри те, що територія національних суб'єктів займає досить значну частку РФ (понад 40%), внутрішнє географічне розташування деяких з них є проблематичним для сецесії без зміни існуючих кордонів.

Вже за часів панування режиму Путіна шість автономних округів перестали бути суб'єктами федерації. Протягом 2003-2008 років Комі-Перм'яцький, Таймирський (Долгано-Ненецький), Евенкійський, Корякський, Усть-Ординський Бурятський та Агінський Бурятський автономні округи були приєднані до сусідніх регіонів, які не мають статусу національних утворень. В публічному просторі підтримується обговорення доцільності ліквідації також кількох інших національних автономій.

Національні суб'єкти федерації зосереджені на Північному Кавказі (7 республік), в Ідель-Уралі (6 республік), у Сибіру і на Далекому Сході (5 республік і 1 автономний

округ), на Півночі (2 республіки і 3 автономні округи). Єврейська АО ще з радянських часів була національною лише номінально: за офіційними даними перепису населення 2021 року чисельність євреїв серед її населення складала лише 0,6%.

Населення національних суб'єктів федерації переважно етнічно строкате, з присутністю великої російської етнічної громади. Водночас чимало представників титульних народів проживають в РФ за межами своїх республік. За офіційними статистичними даними, етнічні неросіяни складають близько 20% населення РФ (в пізньому СРСР вони склали близько 50%).

Неросійські корінні народи РФ переважно є представниками кількох мовних спільнот: тюрки (татари, башкири, чуваші, кумики, якути тощо), нахо-дагестанські та адигські народи Кавказу (чеченці, аварці, черкеси тощо), фіно-угри (ерзя, марі, удмурти, комі, карели тощо), монгольські народи (буряти, калмики). Найчисельніші корінні народи: татари, чеченці, башкири, чуваші та аварці (всі перераховані – понад 1 млн. представників). Народи РФ неоднаково добре інтегровані в російське суспільство, мають різну здатність чинити опір асиміляції. Велику роль відіграє релігійний чинник. Віруючі мусульмани загалом краще зберігають власну ідентичність. Певною перепоною для русифікації є також расовий тип: виразно інша зовнішність монголоїдів.

Етнодемографічна ситуація в РФ динамічна: одні народи стрімко скорочуються через русифікацію та депопуляцію, інші навпаки зростають через високу фертильність. Високий рівень внутрішньої трудової міграції. У великих містах утворилися і зростають етнічні та етнорелігійні громади (діаспори). Чимало росіян, які походять з етнічно змішаних чи раніше асимільованих родин, можуть виявитися схильними до натуралізації в середовищі корінних народів під впливом політичних процесів (як це було після розпаду СРСР у нових незалежних державах).

Військово-політичне керівництво РФ розглядає дезінтеграцію або втрату окремих територій як реальну загрозу, що лише зростає із затягуванням так званої «СВО». Попри значні успіхи Москви в справі асиміляції неросійських народів, навіть таких закритих етнорелігійних спільнот як гірські народи Дагестану, національне питання в РФ остаточно не вирішене, а війна загострює наявні протиріччя.

Сплески побутової ксенофобії у великих містах (скерованої не лише проти мусульман, але й проти бурятів, калмиків, якутів, тувинців); громадські протести проти спорудження нової мечеті у Москві (що відбуваються за очевидної підтримки влади і спецслужб); масові рейди ОМОНу в мечетях Підмосков'я і протестна реакція мусульман на вияви ісламофобії в РФ – все це демонструє атомізованість російського суспільства, глибокі міжнаціональні та міжконфесійні суперечності, взаємну недовіру. Чинний режим намагається захвати ці хвороби російського суспільства під маскою єдності та згуртованості.

Одна із ключових міфологем, що використовується кремлівським режимом для мобілізації населення на свою підтримку, це загрози, що походять від агресивного і антиросійського Заходу. Активне залучення представників корінних народів до нових колоніальних війн за межами РФ, серед іншого, за задумом Москви, має відсунути на другий план історичні травми, такі як різанина в Казані (1552), геноцид черкесів (1763 – 1864) або ж дві російсько-чеченські війни.

Міжетнічні, міжконфесійні, територіальні та інші конфлікти між суб'єктами і народами РФ залишаються «Ахіллесовою п'ятою» режиму і демонструють позірність та облудність удаваної єдності правлячого режиму та народу, федерального центру та регіонів.

У ситуації, що склалась, Москва має як внутрішні, так і зовнішні завдання в рамках роботи з усунення загрози дезінтеграції.

Внутрішні:

Балансування між неросіянами з одного боку та імперцями і російськими націоналістами з іншого. Кремль потребує лояльності і підтримки народів (а не лише правлячих еліт) Північного Кавказу, Ідель-Уралу та Сибіру як важливої мобілізаційної бази. Ця лояльність використовується, насамперед, для вербування на контрактну службу у ЗС РФ серед населення соціальних і економічних аутсайдерів: Дагестану, Інгушетії, Чечні, Північної Осетії – Аланії, Бурятії, Тиви. У таких республіках як Дагестан, Чечня та Інгушетія – через потурання до часткового або повного виходу зазначених територій з російського правового поля та легітимізацію місцевими елітами інститутів адату (звичаєвого права), а інколи і шаріату (мусульманського права). З іншого боку, режим мусить рахуватися із настроями російських націоналістів та імперців, які вбачають у самому існуванні національних республік, мов, культур та релігій корінних народів – загрозу існуванню держави як такої.

Для Москви складність ситуації полягає у тому, що централізована автаркія застосовує єдину національну політику та спільні методи до всіх національних суб'єктів. Чинному режимові важко бути гнучким та швидко адаптуватися до різних ситуацій і різних регіональних особливостей. Наразі державна політика РФ щодо власних колоній виглядає як асиміляція через демонтаж системи освіти національними мовами, русифікація і відмова від національної ідентичності як обов'язкової умови для допуску до соціального ліфта, примусове перетворення суб'єктів-донорів на дотаційні суб'єкти федерації, залежність регіонів від федерального бюджету, маргіналізація національних еліт, підкуп республіканських еліт через корупцію, знищення республіканських політичних інститутів, а як наслідок – заохочення корінного населення до міграції між суб'єктами РФ, а також проходження військової служби за контрактом.

Проте, у цієї моделі є суттєві вади. Якщо заохочення ерзян, мокшан, комі, марі, удмуртів, чувашів та низки інших корінних народів до міграції за межі своїх національних республік неодмінно призводить до асиміляції та повного розчинення у великих зросійщених містах-мільйонниках – то з народами Північного Кавказу і навіть окремими народами Сибіру ситуація виглядає цілком інакше. Представники кавказьких народів (насамперед східної частини Північного Кавказу), опиняючись у Москві, Санкт-Петербурзі чи в Єкатеринбурзі, залишаються носіями власних ідентичностей і відтворюють на новому місці проживання звичні моделі поведінки, оперті на адат, і власні уявлення про добро, зло і розподіл соціальних ролей. До певної міри схожа ситуація простежується і в Ханті-Мансійському та Ямало-Ненецькому автономних округах, що стрімко змінюють свою етноконфесійну карту не лише за рахунок мігрантів з республік Північного Кавказу, але й мусульман Ставропольського

краю і навіть Башкортостану, котрі приїзять на роботу вахтовим методом і не мають очевидних стимулів до інтеграції.

«Примус до міграції», що став поширеним соціальним явищем серед населення мусульманських регіонів РФ, має ще одну особливість – посилення ісламського інтеграційного чинника у великих російських містах. Іншими словами, татари Казані або башкири Уфи, кумики Махачкали або чеченці Урус-Мартана погано інтегрують у свої суспільства мігрантів з республік Центральної Азії. Навіть якщо йдеться про ставлення до споріднених народів (наприклад тюрків-мусульман у Татарстані), побутовий шовінізм є цілком поширеним явищем. Однак щойно чеченець і башкир потрапляють до Москви – поряд із міжетнічною конкуренцією з'являються потужні міжмусульманські прояви солідарності, які виходять далеко за рамки загальноросійської Умми. Так арешти мігрантів-узбеків на джума-намазі неодмінно викликають роздратування і гнів як серед чеченців, так і серед аварців Москви.

Лояльність та кругова порука регіональних еліт. Кремль все ще розглядає національні республіки як слабку ланку у псевдофедерації. З огляду на це політичний тиск, що здійснюється федеральним центром на керівництво національних республік, контроль над силовим блоком (екстериторіальний принцип комплектування гарнізонів, коли в Якутії служать уродженці Калінінграду, а якути проходять службу у Воронежській області), посилений контррозвідувальний режим (кількість особового складу ФСБ, Росгвардії та інших військових формувань в Інгушетії в рази перевищує контингент у Тверській області, де мешкає вдвічі більше людей, і яка за площею перевершує Інгушетію в 20 разів). Відтак керівники національних республік, на відміну від губернаторів областей та країв, змушені не лише постійно доводити персональну лояльність Путіну, але й відданість республіки ідеям неподільності Росії. Як наслідок – нездорові перегини керівників республік – наприклад, у Башкортостані, де з ініціативи Радія Хабірова кожних 2 місяці формується новий національний батальйон і з мінімальним злягодженням та оснащенням відправляється на фронт. Результат – Башкортостан стабільно посідає перше місце у Приволзькому федеральному окрузі за кількістю загиблих на війні в Україні.

Контроль над релігійними спільнотами. У регіонах, насамперед в національних республіках, існує високий незадоволений суспільний запит на справедливість. Відповідь на цей запит молодь нерідко знаходить в релігії. В ісламських республіках справедливість пропонують салафіти – хізби, імаратчики і навіть даїшівці (послідовники Ісламської Держави). Починаючи з 2014 року релігійне життя перебуває під тотальним контролем держави. Всі салафітські мечеті відібрані у джамаатів (громад), хутба (казання на джума-намазі) виголошується під суворим контролем офіційних духовних управлінь, спецслужби відстежують появу нових вірян у мечетях та молельнях (де примусово встановлені камери відооспостереження). Аналогічна ситуація і з представниками інших релігій. Як результат – релігійне життя не припиняється, проте йде в тінь. Громади діють без реєстрації, маргіналізуються і радикалізуються. РПЦ та духовні управління мусульман стрімко втрачають залишки авторитету серед молоді.

Зовнішні:

Хаос і ядерна війна. Для дискредитації ідеї деколонізації РФ Кремль використовує набір гасел, скерований на іноземну аудиторію. Москва намагається представити дезінтеграцію РФ неодмінно як «югославський» сценарій із застосуванням ядерної зброї. Проте далеко не всі національні республіки та регіони мають ядерну зброю. Натомість всі національні рухи декларують готовність відмовитися від ядерної зброї без будь-яких умов і укласти міжнародні угоди про скорочення зброї масового знищення. У цей же час чинне військово-політичне керівництво постійно погрожує застосувати ядерну зброю не лише проти України, але й проти держав – членів НАТО. Крім того, без національних республік та регіонів, Росія не зможе обслуговувати наявну ядерну зброю – через недоступність родовищ берилію, який видобувається лише в Бурятії та одному з національних районів Свердловської області.

Посилення Китаю. Москва вдало грає на фобіях західного суспільства, донедавна успішно створюючи ілюзію, що Росія є буфером з Китаєм, протидією пануванню КНР в Євразійському регіоні.

Проте сама Росія вже давно не є ані супротивником, ані стримуючим чинником для Китаю. Пекін не зацікавлений у дезінтеграції РФ, адже сьогодні ця держава вже відповідає всім очікуванням Пекіну щодо ідеального сусідства: така ж авторитарна і деспотична держава, що стабільно підтримує КНР на міжнародних майданчиках, надійний постачальник дешевих енергоресурсів, прогнозований військовий союзник тощо.

Натомість населення не лише національних республік РФ, але й етнічно російських регіонів налаштоване виразно антикитайськи. У регіонах РФ існує сильне невдоволення економічною експансією КНР, якій потурає федеральна влада. За спонукання, а подекуди і під тиском Москви, на рівні суб'єктів федерації та провінцій КНР підписано 38 договорів про співпрацю. Такі проекти як «Один пояс – один шлях», створення особливих інвестиційних умов та оголошення спеціальних пропозицій для китайських партнерів («Сичуань-Чувашія», «Сичуанська інвестиційна залізнична корпорація», посилення китайської присутності в особливих економічних зонах «Тольятті» та «Алабуга» тощо) спричинили хвилю сінофобії далеко від російсько-китайського державного кордону. Геноцид уйгурів, здійснюваний Пекіном в Східному Туркестані, а разом із ним переслідування інших тюрків-мусульман регіону, серед яких і татари, постійно підігриває ненависть до КНР з боку значної частини мусульман Поволжя і Північного Кавказу.

Виходячи з цього, проактивна позиція Заходу, а також таких регіональних гравців як Японія, Корея і Тайвань, здатна завоювати підтримку національних і регіоналістських рухів РФ на ґрунті стримування китайської експансії та критиці Кремля, який їй потурає.

Залякування через модерування конфліктів. На території РФ існує велика кількість потенційних конфліктів – як між націями, так і між суб'єктами федерації. Наприклад, осетино-інгушський, інгушсько-чеченський, чечено-дагестанський, кабардино-балкарський, татаро-башкирський територіальні конфлікти; кумицько-аварське, кумицько-даргинське та інші міжетнічні протистояння тощо. Кремль, традиційно,

виступає у цих конфліктах у ролі арбітра та посередника, одночасно роздмухуючи і провокуючи їх. Користуючись цим колоніальним прийомом, Москва лякає міжнародну спільноту «нестримною різаниною», що неодмінно стане наслідком розвалу РФ.

Сучасний стан національних рухів всередині РФ

Москва здійснює системний тиск на національні рухи корінних народів РФ з метою їх остаточного знищення. Під найпотужнішими репресіями опинились ті національні рухи, які після розвалу СРСР домоглися у своїх республіках курсу на державну незалежність або набуття реального суверенітету: Чечня, Татарстан, Башкортостан, Саха-Якутія.

Протягом 2001-2023 років Кремль через тиск та кримінальні переслідування регіональних еліт домогся суттєвого обмеження суверенних прав та повноважень національних республік, шляхом внесення змін до федеральних законів і подальшого «приведення республіканських законодавств у відповідність до федеральних законів».

Водночас відбулась заборона всіх без винятку національних політичних партій, національних представницьких органів та значної частини громадських організацій корінних народів. Системно і систематично здійснювались дискредитація їхніх лідерів, викрадення, тортури, жорстоке поводження, вбивства та інші серйозні порушення прав людини на територіях всіх корінних народів. Російські силові органи та спецслужби використовують переважно репресивні методи протидії національно-визвольним рухам поневолених Москвою народів. Всередині РФ вони ліквідували організаційні структури та інституції відцентрових рухів, представницькі органи яких вели активну роботу із захисту прав своїх спільнот.

Проте репресивні зусилля Кремля не призвели до вирішення національного питання. Колоніальний характер управління національними республіками, несправедливий розподіл ресурсів, шкода довікллю, зростаюче податкове навантаження на суб'єктів-донорів, привілейований статус російської мови, культури та церкви викликають незадоволення корінних народів та налаштовують регіони супроти федерального центру. Інакше кажучи, в Росії об'єктивно існують передумови для посилення антифедеральних настроїв, дистанціювання від Москви та розвитку потужних дезінтеграційних процесів, які можуть призвести до руйнування територіального устрою і політичної системи Росії.

Найбільшу суспільно-політичну активність національні рухи проявляли наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років в умовах послаблення репресивної функції союзного / федерального центру. Переважно це була публічна діяльність: створення партій і рухів, масові політичні акції, боротьба за надання чи підвищення статусу національних автономних утворень. Протягом 1991-1994 і 1996-1999 років фактично незалежною була Чечня. Проголошував (але не досягнув) незалежність також Татарстан.

Друга російсько-чеченська війна стала каталізатором для появи у національних республіках осередків збройного опору Росії під ісламістськими (салафітськими) гаслами. Прозелітизм салафітів сприяв рекрутуванню представників як традиційних мусульманських народів (переважно), так і мусульман-неофітів, включно з етнічними росіянами. Підпільно-партизанський рух розпочався на Північному Кавказі (під

політичним брендом Імарату Кавказ), а окремі його відголоски були також в Ідель-Уралі. Найбільш активна фаза тривала впродовж десятиліття 2005-2015 років. Нині осередки ісламістського збройного спротиву остаточно розгромлені каральними органами РФ.

На захист прав національних республік та автономних округів виступали національні представницькі органи та організації корінних народів, а саме організації комі «Том Ізъватас» та «Комі Войтир» у колишньому Комі-Перм'яцькому автономному окрузі; Черкеський конгрес та рух «Адыге Хасэ» в Республіці Адыгея; Рада тейпів Інгушетії та Комітет інгушської незалежності в Республіці Інгушетія; Конгрес бурятського народу, організації «Ерхе» і «Оборона» та бурятська Регіональна організація молодих вчених в колишніх Агінському та Усть-Ординському автономних округах тощо. Ними були організовані багатотисячні акції протесту черкесів у 2005-2006 та бурятів навесні 2007 року.

Сильні антиурядові настрої черкесів переростали у сутички із правоохоронцями. Кремлю вдалося відновити рівновагу лише через призначення в Карачаєво-Черкесії (КЧР) прем'єра-черкеса.

Пізніше протестні акції відбувались на захист башкирської мови в системі шкільної освіти (Уфа, Республіка Башкортостан, 2017); на підтримку українських політичних в'язнів (Казань, Республіка Татарстан, 2018); проти знищення лісів на території Бурятії (Улан-Уде, Республіка Бурятія, 2018); проти перешкоджання поліцією мітингу корінного малочисельного народу шорців, які вимагали відставки спікера регіонального парламенту (Кемерово, Кемеровська обл., 2018), через свавільне перенесення чечено-інгушського кордону (Магас, Інгушетія, 2018), з метою припинення будівництва заводу з переробки небезпечних відходів (Удмуртія та Башкортостан, 2020), проти створення полігону утилізації твердих відходів (Республіка Комі та Архангельська область, 2020-2021).

У 2019 році перед парламентом Удмуртії, на знак протесту проти утисків удмуртського народу, здійснив акт публічного самоспалення удмуртський вчений Альберт Разін.

Крім масових протестних акцій та офіційних звернень до регіональної та федеральної влади національні рухи вдавались до міжнародних кампаній проти порушення їхнього права на самовизначення, здійснюваного Москвою через знищення національних адміністративно-територіальних утворень. Так бурятська інтелігенція апелювала за підтримкою до Монголії та буддистського духовенства, а черкеси у 2008 скликали національний конгрес у Черкеську, на якому ухвалили низку ультимативних заяв, що серйозно налякали Кремль. У багатьох країнах: від Австралії до Туреччини пройшли масові демонстрації черкеської діаспори проти проведення Олімпіади-2014 у м. Сочі, розташованому на етнічних землях убихів – одного із субетносів черкеської нації.

Певна активізація протестної діяльності корінних народів РФ відбулася після повномасштабного російського вторгнення до України. Першою антивоєнною акцією стала спроба жінок Карачаєво-Черкесії 20 березня 2022 року перекрити міст через річку Хуса у станиці Зеленчуцькій із вимогою надати правдиві дані про їхніх чоловіків, відправлених на війну до України. Після оголошення у вересні 2022 року на території РФ мобілізації масові жіночі мітинги пройшли у Бурятії, Саха-Якутії та Тиві.

Найпотужніші протести спалахнули в Дагестані у місцях компактного проживання кумиків та у багатонаціональній Махачкалі. Антивоєнні акції в Ендіреї та Бабаюрті супроводжувалися перекриттям автомагістралей, сутичками із поліцією та залученням військ Росгвардії, що була змушена відкривати вогонь у повітря для приборкання натовпу.

Корінні народи РФ стали особливо вразливі. Статистика російських втрат вже у перші місяці повномасштабного вторгнення РФ в Україну засвідчила непропорційно високий відсоток вбитих представників окремих корінних народів Дагестану, бурятів, а згодом башкирів. Це пов'язано як із загалом високим представництвом неросіян на військовій службі (яка є чи не єдиним доступним соціальним ліфтом для них), так і з цілеспрямованою політикою етноциду Москви (берегти росіян з мегаполісів, а посилати вмирати нацменів).

Навесні 2022 року національні представницькі органи калмиків, татар, башкир та ерзян виступили із публічним осудом російської агресії.

З публічних інтерв'ю та заяв лідерів татарського (Рафіс Кашапов), башкирського (Руслан Габбасов) та ерзянського (Сиресь Боляєнь) національних рухів відомо, що національні активісти здійснили серію підпалів військових комісаріатів та офісів загальноросійських політичних партій у Башкортостані і Мордовії, об'єктів промисловості у Татарстані, а також провели низку антивоєнних акцій – знищуючи військово-мобілізаційну наочну агітацію та пропагандистські матеріали, розклеюючи антивоєнні листівки російською та національними мовами, пошкоджуючи російські мілітарні меморіали та монументи. У другій половині квітня 2023 року бійці руху опору в Інгушетії кілька разів вступали у збройне протистояння з російськими силовиками, завдаючи їм втрат. Результатом цих бойових зіткнень є утримання на території Інгушетії, найменшого за площею суб'єкта РФ, значних сил та засобів ЗС РФ, ФСБ, Росгвардії та МВС.

Національні рухи чеченців та черкесів добилися формування власних національних підрозділів, що воюють в Україні проти російських окупантів. Певних заходів для формування таких підрозділів вживають представницькі органи народів Дагестану та Інгушетії.

З метою придушення будь-яких протестних рухів в Росії путінський режим ухвалив низку репресивних законів і підзаконних нормативних актів, на підставі яких адміністративні і правоохоронні органи запровадили заборони на існування і діяльність представницьких організацій корінних народів, чинять системний тиск на їхніх активістів, перешкоджають здійсненню права на мирний протест і справедливе та прозоре розслідування викрадень, вбивств та замахів на тих, хто обстоює громадянські та політичні права корінних народів в РФ.

Оскільки активісти національних рухів зазвичай менш медійно відомі на Заході та часто мають репутацію не «демократів», а «радикалів-сепаратистів», вони не користуються такою потужною моральною і політичною підтримкою міжнародної спільноти, як Навальний, Ходорковський або Каспаров. Це дає російській репресивній системі карт-бланш на застосування проти національних рухів більш жорстких методів придушення, аніж у боротьбі з ліберальною російською опозицією.

Внаслідок репресивної політики припинили або перенесли в еміграцію свою роботу національні представницькі органи аварців, лезгин, інгушів, черкесів, кумиків, балкарців, карачаївців, марійців, карелів, калмиків, бурят та низки інших народів.

У 2008 році Міллі Меджліс сформував уряд з числа татарських політиків у вигнанні для представництва інтересів татарського народу на міжнародній арені. Цей уряд функціонує дотепер, його чинний прем'єр – Рафіс Кашапов.

Представницькі структури національних рухів виникли: чеченського у Великій Британії, Франції, Туреччині, Польщі та Швеції; інгушського у Туреччині та Франції; татарського у Великій Британії, Туреччині, Фінляндії та США; башкирського у Литві та США; бурятського та калмицького у США та Монголії; ерзянського в Україні та США тощо. Ступінь впливу цих рухів на співвітчизників в РФ, як і інтенсивність зв'язків із батьківщиною, є різними. Після оголошеної в РФ мобілізації у вересні 2022 року, та спричиненої цим новою хвилею еміграції, діяльність зазначених рухів помітно пошвавилась. Практично всі вони створили спеціальні опікунські комітети закордоном, що під виглядом консультацій та опіки розпочали агітацію та рекрутинг до своїх лав новоприбулих емігрантів. Деякі з емігрантів, зіштовхнувшись із фінансовими та соціально-побутовими труднощами в еміграції, повертаються назад до РФ у свої національні республіки, зберігаючи контакти із національними еміграційними центрами. Так зване «поворотництво» набуває дедалі більших масштабів і розглядається національними рухами як важливий інструмент посилення своїх позицій на батьківщині.

Заснована навесні 2022 року Ліга Вільних Націй об'єднала лідерів 12 національних рухів корінних народів РФ. Організація зосередилась на роботі з новоприбулими емігрантами, проводячи курси суспільно-політичної освіти для активістів, організовуючи мітинги та демонстрації в Європі та США, прагнучи привернути увагу міжнародної спільноти до порушення прав корінних народів в РФ. Ліга Вільних Націй, як і рухи «Нова Тива» (тувинський суспільно-політичний рух, виник у 2022 році), «Азіати Росії» (правозахисний рух бурятського, якутського, чукотського, тувинського та калмицького народів, що виник у 2022 році) тощо пройшли стрімку еволюцію від федералістських настроїв до закликів боротися за створення нових національних держав. На чільних позиціях бурятського, калмицького, тувинського національних рухів опинилися колишні міністри, депутати регіональних парламентів та представники топ-менеджменту державних компаній, що займалися видобутком корисних копалин. Вони відомі в національних середовищах корінних народів і мають певний вплив на формування суспільно-політичних настроїв у республіканських елітах та серед громадськості. У 2022-2023 рр. низка національних рухів (калмики, татари, башкири, ерзяни, інгуші, буряти) ухвалили декларації про прагнення до незалежності. У квітні 2023 р., скликаний в Туреччині Комітет інгушської незалежності, проголосив формування Інгушської визвольної армії.

Активізація національних представницьких органів за межами РФ є викликом як для путінського режиму, так і для емігрантських політичних організацій російської опозиції, які прагнуть у майбутньому стати новою владою в Москві. Національні рухи не погоджуються з концепцією простої заміни режиму в РФ та вимагають визнання

права республік на незалежність. Це є причиною напруження між російськими та національними політиками в еміграції. Амбіції національних рухів поступово зростають, і простору для компромісу стає дедалі менше.

Тенденції та можливі сценарії

Станом на літо 2023 року всі організовані структури національних рухів корінних народів або регіоналістських рухів в середині РФ розгромлені. Як описано в попередньому розділі, національні представницькі органи, національні лідери корінних народів перебувають в еміграції, фізично ліквідовані або нейтралізовані за допомогою тиску чи ув'язнення. Водночас не усунений комплекс проблем та фундаментальних протиріч, що існують в РФ (описані в розділі «Міжетнічні, міжконфесійні, територіальні та інші конфлікти на території РФ і їх вплив на стабільність режиму»).

Перспективи дезінтеграції РФ напряду залежать від результатів російсько-української війни. Серйозні перемоги і територіальні здобутки РФ в Україні здатні завершити процес переходу від авторитаризму до тоталітаризму, і навпаки – фіаско в Україні кидає виклик як чинному режиму, так і державі як такій.

Сценарій перемоги РФ. У випадку перемоги, або значних військово-політичних успіхів РФ у протистоянні із Україною та Заходом, путінський режим відтермінує колапс держави, проте не відверне його. Кремль зіштовхнеться із серйозними викликами, які не обмежуються економічною стагнацією і постійним санкційним тиском. Фактично, відтермінування краху означатиме і відтермінування модернізації, посилення індоктринації усіх сфер суспільного життя, включаючи освіту, науку, бізнес, релігію та культуру, що, своєю чергою, лише посилить деградацію державних інститутів.

Невирішеними залишаться демографічні проблеми, спричинені низькою народжуваністю, високою смертністю серед етнічних росіян, а також їх виїздом за кордон. На відміну від України, чи інших європейських країн, що зіштовхнулися із аналогічними проблемами, для Росії демографічна яма є викликом самому існуванню федерації, адже ціле покоління росіян виховано на ідеях ізоляціонізму, вкрай агресивного несприйняття будь-яких мігрантів і навіть ненависті до власних громадян неросійського походження. Нові масові рейди проти мігрантів-мусульман, що проводяться російськими силовиками у великих містах, примусове вербування нелегалів на війну в Україну, антиісламські кампанії у Москві – все це лише посилює атомізацію і накопичує міжнаціональну напругу та взаємну недовіру в суспільстві. У випадку перемоги (або того, що сама Москва проголосить перемогою для свого населення) головним її бенефіціаром стануть саме етнічні росіяни. Більшість або всі національні республіки будуть ліквідовані у короткостроковій перспективі як загроза територіальній цілісності РФ. (Ця загроза актуалізувалася з відмовою міжнародної спільноти визнавати так звані «нові кордони» Росії.)

Проте Кремль вже став заручником власної шовіністичної пропаганди всередині РФ. Він не зможе переглянути державну політику в сфері міграції, національностей та релігій (повноцінно відкрити двері для єдиного можливого потоку трудових ресурсів – з Азії), адже такий ревізіонізм буде вкрай негативно сприйнятий базовим електоратом.

Водночас, демографічні зміни є незворотними, і вони стосуються не лише таких міст як Москва чи Санкт-Петербург. Зі стрімким зростанням мусульманської громади відбуваються докорінні зміни в структурі населення багатьох національних республік. У більшості республік Північного Кавказу, у Тиві, Якутії чисельність етнічних росіян невпинно скорочується, а зв'язки цих суб'єктів федерації із рештою Росії продовжують слабшати. У найближче десятиліття ці тенденції збережуться.

Відбувається збільшення економічної і демографічної диспропорції між внутрішньою Росією та контрольованими Москвою Сибіром, Арктикою, Далеким Сходом, знижується рівень міграції росіян з інших держав. У разі подальшої ізоляції та закриття кордонів, повернення росіян на історичну батьківщину зупиниться повністю. Ці проблеми Москва намагається вирішити зокрема й шляхом депортації українців та викраденням українських дітей, проте демографічні виклики надто глобальні, а обрані методи дають короткостроковий і вкрай обмежений результат.

Переможні сценарії також означатимуть подальше зближення Росії з Китаєм, Іраном, Північною Кореєю і спроби балансувати між Делі та Пекіном. Кожен із зазначених векторів сприятиме відчуженню російських мусульман, їх тяжінню до держав із лояльною політикою щодо сунітів. Це, своєю чергою, розбурхуватиме фобії Москви щодо уявного чи реального посилення турецької присутності в таких регіонах як Північний Кавказ (що вже знаходить свій прояв у кадровій політиці в Дагестані, зокрема у призначенні немусульман на найвищі керівні посади).

Дерево *сценаріїв перемоги* може мати цілу низку розгалужень. Серед яких – продовження путінського правління, що супроводжуватиметься деградацією державних інститутів, подальшим обмеженням свобод і скочуванням в тоталітаризм, поступовий економічний занепад і знелюднення територій Сибіру і Далекого Сходу. Інша гілка цього сценарію – транзит влади до наступника, корегування внутрішньої і зовнішньої політики РФ з метою послаблення санкційного тиску та збереження державного апарату і держави як такої. Серед варіацій зазначеного сценарію – змова з метою усунення Путіна від влади (реальна або інспірована), що своєю чергою також матиме розгалуження сценаріїв: від спроб зближення із Заходом до подальшої ізоляції і намагання розпочати нові завойовницькі війни, насамперед у Казахстані, або активізувати заморожені конфлікти (в Грузії, Молдові, Вірменії, Азербайджані).

Наведена варіативність *сценаріїв перемоги* не призведе до посилення російських впливів у регіонах Центральної Азії, Південного Кавказу, на Африканському континенті і на Близькому Сході. Навпаки, вона сприятиме розвитку багатовекторності Казахстану, Киргизстану, Вірменії, Туркменістану. Більше того, відбуватиметься подальше посилення позицій КНР у Центральній Азії та Африці, Ірану і Туреччини в Сирії та Іраку, Туреччини на Південному Кавказі. Це пов'язано з тим, що очевидні провали військової кампанії ЗС РФ в Україні, незалежно від майбутніх її результатів, вже спонукають чинні політичні режими держав Центральної Азії розробляти плани на випадок агресії з боку РФ (котра тепер не виглядає фантастичним сценарієм), а також шукати більш привабливих за Росію міжнародних партнерів, здатних забезпечити сталу та прогнозовану співпрацю у сфері безпеки, оборони, торгівлі тощо.

Крім того, слід пам'ятати, що сама Росія, за найпозитивніших для неї сценаріїв, вийде з війни більш ослабленою, ніж була до її початку. Зменшиться її економічний та військовий потенціали, ослабне людський капітал. Росія буде неспроможною швидко вступити у нові війни, провести переозброєння та модернізацію армії, а міжнародна ізоляція послабить її дипломатичні можливості. Це, своєю чергою, також слугуватиме перерозподілу впливів у регіонах Центральної Азії та Південного Кавказу. Зі зростанням ролі Туреччини у міжнародній політиці, втратою РФ позицій єдиного арбітра та посередника у вірмено-азербайджанському конфлікті, загострюватимуться суперечності між Анкарою і Москвою, а разом із цим зменшуватиметься число союзників Москви у Вірменії

Сценарій поразки РФ. Під цими сценаріями маємо на увазі не просто втрату збройними силами РФ контролю над окупованими територіями України (всіма, або ж їхньою частиною), а саме втрату боєздатності, керованості та підпорядкованості російських збройних формувань Москві – іншими словами – неможливість подальшого ведення бойових дій через сукупність військових, технічних, мобілізаційних, соціально-економічних, кадрових та інших причин.

Ці сценарії призведуть не лише до суттєвого зниження боєздатності регулярної російської армії, а до ослаблення всього силового блоку: Росгвардії, ФСБ та МВС. Наслідком чого стане падіння авторитету федерального центру. Це дерево сценаріїв може розвиватися як стрімко, так і повільно – протягом місяців чи навіть десятиліть. Описувана сценарна гілка супроводжуватиметься посиленням ролі регіональних еліт, зокрема через спробу втриматися при владі і встановити контроль над місцевими викопними ресурсами, обмеженням дії федеральних законів, посиленням позицій кланів (насамперед на Північному Кавказі, особливо у Дагестані, де першими претендентами на відновлення своїх позицій стануть клани Умаханових, Шихсаїдових та Алієвих), взяттям в регіонах під контроль силового апарату або створенням приватних армій (ПВК), кризою загальноросійської ідентичності та початком процесу реідентифікації (як в національних республіках, так і в регіонах), посиленням горизонтальних зв'язків між суб'єктами федерації і між окремими суб'єктами та державами-сусідами, сплеском національного відродження та відновленням діяльності заборонених і утискуваних релігійних організацій і течій.

У практичній площині це означатиме:

Зростання дефіциту бюджету і погіршення економічної ситуації поставить Москву перед складним вибором: зменшення соціальних видатків або скорочення оборонних та безпекових бюджетів. Майже напевно чинний режим до останнього намагатиметься не скорочувати фінансування силового блоку як своєї опори і джерела влади в РФ. Водночас, зменшення витрат на зарплати, пенсії та виплати різного роду матеріальних допомог збільшуватиме невдоволення в суспільстві та нагнітатиме соціальну напругу, що в поєднанні з неуспіхами військової кампанії в Україні може становити реальну загрозу режимові. Усвідомлюючи ці виклики, Кремль вдаватиметься до комплексу заходів: збільшення податкового навантаження на суб'єктів-донорів, залучення матеріально-технічної допомоги від КНР, поглиблення оборонно-промислової співпраці з Іраном та КНДР, нарощування експорту вуглеводнів до Індії, ядерний шантаж Заходу з метою негайних поступок в інтересах РФ, посилення репресій всередині Росії.

Розбалансування режиму матиме схожі для всіх регіонів прояви – втрата авторитету федеральної влади; зростаюче невдоволення та агресія місцевого населення, для приборкання якого місцева влада буде дедалі більше озиратися на місцеві клани та групи ніж на Москву; формування паралельних федеральним силових структур або виникнення у наявних силових органів подвійної лояльності (як федеральному центру, так і місцевим елітам).

Проте, існуватимуть і суттєві розбіжності в розвитку дезінтеграційних процесів на різних російських територіях.

- *Сценарії дезінтеграції РФ на Північному Кавказі.*

Москва прагнучиме зберегти максимально потужний контррозвідувальний режим в найбільш небезпечному з точки зору дезінтеграції регіоні – на сході Північного Кавказу (Дагестан, Чечня та Інгушетія). Це пов'язано з тим, що ці республіки не лише перебувають в складі РФ на ексклюзивних правах, змогли побудувати автономну правову систему, інтегрувати в неї норми адату і шаріату – чеченці, інгуші, аварці, даргинці, кумики мають те, чого немає в інших корінних народів РФ – чисельні та досі неасимільовані діаспори в самій РФ, а також в ЄС і Туреччині. З послабленням контррозвідувального режиму на Північному Кавказі, що супроводжуватиметься сплеском націоналізмів (загостренням міжнаціональних конфліктів) та ренесансом салафізму, до республік повертатимуться найактивніші та найхаризматичніші мухаджири і політичні емігранти.

Проте й тут ідентичний для трьох республік розвиток подій є вкрай малоюмовірним. Якщо в Чечні існують передумови для збереження влади в руках Кадірова та його оточення – то в Дагестані та Інгушетії можливість збереження на керівних посадах чинних глав республік і їх оточення тяжіє до нуля.

Відтак, у випадку суттєвого ослаблення федерального центру, для Рамзана Кадірова важливими чинниками, що сигналізуватимуть про необхідність дистанціювання від Росії, стануть: а) неспроможність Москви захистити його режим і гарантувати безпеку його клану; б) суттєве скорочення субвенцій з федерального бюджету; в) спроба федерального центру, або окремих його акторів, привести до влади в республіці нових людей/клан. Як результат, в залежності від стрімкості розвитку ситуації (ці чинники можуть розвиватися окремо або одночасно) Кадіров може вдатися до таких дій:

- Обмеження дії федеральних законів на території Чечні під розмитими гаслами «захисту батьківщини і порядку».
- Залучення на свій бік або усунення (підкуп, обіцянки влади і впливів, роззброєння, або примус до виходу з території Чечні) тих військових підрозділів, які не підпорядковуються особисто Кадірову (частини 42-ї мотострілецької дивізії, ФСБ).
- Стрімкіша і радикальніша ісламізація республіки, аж до загравання і очевидних поступок салафітам з метою скорочення соціальної бази останніх. Серед можливих заходів: дозвіл на відкриття салафітських мечетей, запрошення до Чечні салафітських алімів (вчених) з Саудії та Єгипту, «рекламний тур» одного

з «опальних» проповідників, який має високу популярність в Чечні і загалом на Північному Кавказі (Абу Умар Сасітлінський, Абдуллах Костекський).

- Примирення з ічкерійцями: перемовини з усіма або з однією із фракцій, спільний з'їзд на батьківщині, надання посад в уряді знаковим фігурам чеченської еміграції, включення Дудаєва в пантеон національних героїв на рівні з Ахматом Кадировим.
- Призначення винних за розгул корупції, репресії і переслідування, їх показове покарання.
- Висунення територіальних претензій Дагестану на регіон Аух (насамперед на Новолакський, Казбеківський, можливо й на Хасав'юртівський райони), а як результат – «відновлення історичної справедливості» шляхом встановлення блокпостів і демаркації кордону в односторонньому порядку.

Ці кроки здатні суттєво поліпшити імідж Рамзана Кадірова в очах простих чеченців, розколоти і повністю маргіналізувати ічкерійську опозицію, перетягнути на бік режиму навіть найбільш запеклих прибічників Імарату Кавказ. Також ці заходи можуть пом'якшити турбулентність перехідного періоду у Чечні, що супроводжуватиметься суттєвим погіршенням економічної ситуації.

Кадіров і його оточення можуть застосовувати перелічені заходи вибірково, корегуючи глибини тих чи інших «реформ», чергуючи їх із точковими репресіями проти ворогів режиму. Разом з цим, поворот у внутрішній і зовнішній політиці буде здійснено таким чином, аби зберегти за собою Росію в якості «запасного аеродрому». Тобто Кадіров може здійснювати всі перераховані перетворення «в інтересах чеченського народу», а у випадку відновлення позицій федерального центру, оголосити себе єдиним керівником північнокавказьких республік, «який не допустив хаосу і зберіг республіку до відновлення дії Конституції РФ на всіх її територіях».

Однак втримання Рамзана Кадірова при владі після дезінтеграції РФ не є єдиним можливим сценарієм. Низка обставин, таких як втрата контролю над силовим блоком; поява політичних конкурентів, підтримуваних з-за меж республіки, зокрема сильним фінансовим ресурсом; погіршення стану здоров'я самого Кадірова; зрада близького оточення тощо здатні виштовхати Кадірова в еміграцію – найбільш ймовірно – до однієї з ісламських монархій Затоки.

Ситуація у сусідньому Дагестані суттєво відрізняється від Чечні. Після ліквідації інституту президентства та усунення від влади аварця Рамазана Абдулатіпова, усі наступні керівники мали вкрай обмежені повноваження і своєю владою та призначенням були зобов'язані виключно Москві. Протягом 2014-2017 років відбувся розгром ключових дагестанських кланів, нівелювання ролі парламенту, завершилось встановлення цілковитого контролю ФСБ над релігійним життям республіки.

Через постійні фобії «тюркської експансії» (особливо після успіхів Азербайджану у Карабахській війні) та «поширення салафізму», що непокоять Москву, останні призначення до Дагестану мали цілком революційний характер. З 2017 року республікою керують немусульмани, що є безпрецедентною практикою з часів розпаду СРСР. Тобто Москва втрачає довіру навіть до аварців, які традиційно були опорою федерального центру у складній системі міжетнічного балансу. Дагестан – повністю мусульманська республіка, з потужним впливом салафізму серед молоді. Глава

Республіки Сергій Меліков не має ані авторитету, ані підтримки серед населення – одним з його поширених прізвиськ є «той, що не підмивається» – прямий натяк на лакця-напівкровку, чужинця, що вийшов з ісламу. Крім того, Меліков має дуже слабкі родові, майнові, кланові зв'язки з республікою. Отже, ймовірність того, що Меліков, у випадку сценарію дезінтеграції зможе втриматись на чолі Дагестану, тяжіють до нуля.

Слабка республіканська влада в Дагестані, у поєднанні із консолідованою позицією чеченського суспільства (не лише кадировців, але й еміграції) щодо повернення Ауху, суттєво зменшує шанси Дагестану зберегти свою територіальну цілісність у випадку дезінтеграції РФ. Це означає, що:

- Дагестан, попри встановлення росіянами потужного контррозвідального режиму на території республіки, є одним із ключових претендентів на вихід зі складу РФ.
- В республіці порушений базовий принцип етнічного балансу і зруйновані системи стримування та противаг, що неодмінно призведе до радикального перерозподілу влади.
- Існує висока ймовірність розвалу республіки: Аух відійде до Чечні; аварці, даргинці, табасарани та лакці спробують втримати решту територій під своїм контролем. Тюркські народи намагатимуться ліквідувати кутани (поселення горців на рівнинах, що виникли за радянських часів в епоху заохочення відгонного тваринництва) на своїх територіях та відновити ключові позиції у муніципальній владі. В разі провалу цих домагань – існує висока ймовірність, що кумики та ногайці спробують утворити власну державу.
- Азербайджан, підтримуваний Туреччиною, остерігаючись лезгинського іредентизму та прагнучи не допустити утворення Лезгистану на своїх північних кордонах (а відтак одержати ту ж проблему на півночі Азербайджану, яку Туреччина одержала в себе на південному-сході з іракським Курдистаном), може посилити свою присутність у регіоні, підтримувати дагестанських азербайджанців (зокрема і шляхом введення обмеженого військового контингенту з метою захисту азербайджанського населення) чи сприяти союзу місцевих азербайджанців з кумиками і ногайцями.

Послаблення російської присутності у регіоні, скорочення або виведення формувань 58-ї загальновійськової армії з Владикавказу, майже напевно призведе до поновлення осетино-інгушського конфлікту. Ситуацією, з метою посилення своїх позицій, може скористатися як кадировський режим, так і салафітські угруповання – запропонували допомогу інгушам. Такий хід Рамзана Кадирова здатний вирішити одразу кілька проблем: зміцнити його авторитет серед вайнахів (етнічна спільнота чеченців з інгушами), маргіналізувати критиків та опонентів, поліпшити стосунки з інгушськими тейпами після відчуження від Інгушетії значних територій Сунженського району.

Північна Осетія – Аланія шукатиме підтримки серед російських груп впливу, адже не зможе розраховувати ані на прихильність Чечні, ані на підтримку Грузії (на що, за певних умов, можуть розраховувати інгуші).

Дезінтеграційні процеси в Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Адигеї, Краснодарському та Ставропольському краях розвиватимуться значно повільніше, ніж

на сході Північного Кавказу. Ймовірно, що місцеві еліти зможуть зберегти керівні позиції і пройдуть шлях від реальної автономії у складі РФ до незалежності та формування кавказької федерації або конфедерації.

Москва суворо контролює будь-які інвестиційні проекти в регіоні, а субвенції та субсидії напряму залежать від політичної лояльності керівників республік і їх вміння задовольняти очікування федерального центру. Федеральні трансфери становлять 80% всіх доходів і використовуються як корупційні інструменти, що забезпечують лояльність місцевих еліт.

- *Сценарії дезінтеграції РФ в Ідель-Уралі.*

Ще одним регіоном із високим відцентровим потенціалом є Ідель-Урал: Татарстан, Башкортостан, Чувашія, Марій Ел, Удмуртія та Мордовія. Тут найбільший потенціал до відокремлення мають Башкортостан і Татарстан. Проте, як і у випадку з Дагестаном і Чечнею, ці республіки мають різну структуру влади та еліт, девчому відмінні суспільства. Татарстан має кланову систему управління. Зміна правлячих еліт у республіці відбувалась через домовленості про транзит влади від одного сильного клану (Шаймієвих) до іншого (Мінніханових) за згоди і під наглядом Москви. Попри сильне ослаблення державних інститутів (2014-2023) та спробу обмежити владу Мінніханових і Шаймієвих, їх вплив на політику в республіці, зокрема і на кадрові призначення, все ще залишається значущим. Татарстанські клани, на відміну від Башкортостану, продовжують зберігати контроль або мають вагому частку у компаніях, що здійснюють видобуток та переробку корисних копалин. У випадку поступового або раптового ослаблення федерального центру, ймовірність появи у Татарстані нового лідера самостійницького спрямування є вкрай низькою. Вірогідність захоплення влади у постросійському Татарстані еміграційними середовищами, такими як Уряд незалежного Татарстану у вигнанні (на чолі з Рафісом Кашаповим), прямує до нуля. Водночас ослаблення федерального центру, з супутнім ослабленням репресивного апарату і цензури, ревіталізує політичне життя республіки. Тут неодмінно відновлять свою діяльність старі політичні сили («Іттіфак», «Ватан»), з'являться нові гравці (від проєвропейських татар до проросійських лібералів, від світських пантюроків до салафітів), а еміграційні середовища матимуть вплив на досить обмежену, проте авторитетну аудиторію (насамперед національну інтелігенцію).

Зниження цін на нафту у 2020 та 2023 роках суттєво позначилось на республіканських бюджетах Татарстану і Башкортостану, які зіштовхнулися зі значним дефіцитом. Парламент Татарстану збільшив показники очікуваного дефіциту бюджету на 2023 рік до 45,4 млрд рублів. Для порівняння у 2022 році ця сума становила 27,1 млрд рублів. Для стабілізації економічної ситуації парламент змушений вдаватися до непопулярних кроків, серед яких збільшення податку на прибуток.

Башкортостан зіштовхнувся із ще більшими економічними труднощами. Хоча офіційна статистика декларує стабільно низькі показники безробіття, проте, через відсутність стабільної роботи з гідною оплатою праці, дедалі частіше чоловіки Башкортостану вирушають на Північ працювати вахтовим методом. Згідно офіційної статистики вахту в Башкортостані обирають в 5 разів частіше ніж у сусідньому Татарстані.

У східних районах республіки зростає невдоволення місцевого населення нелегальною і хижацькою розробкою покладів корисних копалин і дорогоцінних металів. Башкирське сільське населення, що проживає в районах із багатими покладами дорогоцінних металів, потерпає від постійного залякування нелегальних копачів або пришлих компаній, що залишають після себе пустку, знищені ліси та поля, висушені водойми та отруєні ґрунтові води. Не маючи жодного зиску з природних багатств на рідних землях, башкирське сільське населення, під тиском республіканської влади (що перебуває у змові із видобувними компаніями), вимушене переселятися. Така політика вже неодноразово викликала суспільне збурення і масові протести. Видобувні компанії і нелегальні копачі з одного боку та місцеве башкирське населення з іншого, перебувають у стані постійного конфлікту, що не раз переходив у силові зіткнення. Тримати ситуацію під контролем республіканській владі вдається виключно за допомогою сили і погроз судовими переслідуваннями. Десятки тисяч селян (насамперед з числа етнічних башкирів) почуваються ошуканими і ображеними. Описані проблеми, що системно не вирішуються в Башкортостані, зроблять становище як муніципальної так і республіканської влади, у випадку ослаблення федерального центру, надзвичайно хитким та непевним.

Залежно від інтенсивності процесів дезінтеграції, події в Татарстані можуть розвиватися за різними сценаріями:

1. Ініціювання укладання з Москвою нового федеративного договору і торг татарстанських еліт за місце під сонцем в оновленій Росії.
2. Дистанціювання від Москви (як поступове, так і стрімке) під тиском суспільних настроїв, які, як і на початку 1990-х, можуть підігріватися Казанським Кремлем.
3. Транзит влади до нових політичних акторів, за згоди кланів Шаймієвих та Мінніханових, зумовлений необхідністю позірних оновлень заради збереження цілісності політичної системи та запобіганню масовим заворушенням.

Якщо татарстанські еліти, в разі послаблення федерального центру, зможуть і надалі одержувати вигоду від перебування республіки в складі РФ – вони шукатимуть можливість пролонгації свого перебування в складі федерації.

Саме ці сценарії для Татарстану є найбільш вірогідними. Ймовірність того, що саме Казань очолить парад суверенітетів, чи стане тараном, який зруйнує систему державної влади в РФ, є вкрай низькою через високий ступінь інтеграції татарстанських еліт у федеральні органи влади, систему держзамовлень тощо.

Ситуація в Башкортостані помітно відрізняється від татарстанської. Ані клан Рахімова, ані, тим більше, Хамітова, не мають реальної політичної, фінансово-економічної чи навіть символічної ваги в республіці. Перший президент Башкортостану Муртаза Рахімов володів певним авторитетом серед башкирської частини населення, проте після його смерті цей авторитет і моральний вплив його діти не успадкували. Мільйонер Урал Рахімов, син Муртази, перебуває на еміграції в Австрії, почувається скривдженим та ображеним Москвою, проте не має реальних позицій чи прихильників на батьківщині.

Чинний глава Республіки Башкортостан Радій Хабіров має незрівнянно менший авторитет серед башкир ніж Рустам Мінніханов серед татар. Якщо взяти до уваги, що етнічні башкири становлять лише 1/3 населення Башкортостану – реальна підтримка Хабірова населенням республіки зовсім незначна, він усвідомлює, що опорою для нього є не населення Башкортостану, і навіть не місцева номенклатура, а федеральний центр і група чиновників-варягів, яку він привіз із собою з Москви до Уфі. У випадку послаблення федерального центру Хабіров, насамперед, зіштовхнеться зі спротивом башкирського населення, яке вбачає саме в ньому (а навіть не в етнічних росіянах) головну загрозу для свого добробуту, безпеки, для башкирської ідентичності і республіки загалом. Відтак шанси на збереження Радія Хабірова при владі, у випадку суттєвого ослаблення федерального центру, мізерні. Більш вірогідним є сценарій сплеску башкирського націоналізму та негласний союз популярних лідерів, таких як Фаїль Алсинов і Айрат Дільмухаметов з представниками республіканського бізнесу – середнього та малого – з метою повернути башкирським кланам контроль над ключовими галузями республіканської економіки, який з часів Рустема Хамітова перейшов під контроль москвичів та «росіян-варягів».

Оскільки і Башкортостан, і Татарстан мають виняткове значення для російської економіки – не виключено, що в час федеральної кризи і сплеску потужних відцентрових настроїв в Казані та Уфі, Москва заохочуватиме татаро-башкирський конфлікт за північно-західні райони Башкортостану, у яких компактно проживають етнічні татари. Модерування конфлікту, позиціонування себе в ролі посередника, без допомоги якого обидва тюркські народи зануряться у криваве протистояння, можуть допомогти Кремлю утримати Татарстан і Башкортостан в складі РФ на особливих правах. Спровокований конфлікт може стати приводом до запровадження в республіках надзвичайного або воєнного стану і скасування виборів. Ці заходи дозволять Кремлю перехопити ініціативу у місцевих еліт, кланів та представників громадськості, і змусити їх грати за правилами, написаними в ослабленому федеральному центрі.

Інші національні республіки регіону будуть більш інертними, орієнтуватимуться на розвиток ситуації в Татарстані і Башкортостані, і без їхньої успішної сепарації не наважаться на відкриту конфронтацію із Москвою.

Кремль вкладатиметься у популяризацію фобій, пов'язаних із татарським імперіалізмом у Чувашії, Удмуртії, Марій Ел та Мордовії. У найбільш несприятливі для Москви періоди буде активізована російська агентура в Казані, як з числа завербованих світських татарських політиків, так і серед суфіїв і салафітів, що публічно пориватиметься захищати інтереси татар/мусульман у сусідніх республіках.

- *Сценарії дезінтеграції РФ в Сибіру і на Далекому Сході.*

Регіонами з потенціалом до відокремлення від РФ є Саха-Якутія, Тива, Бурятія та Іркутська область, Хабаровський край. Соціальні, економічні, культурні та адміністративні зв'язки цих територій із внутрішньою Росією продовжують слабнути через зростання демографічної диспропорції, зменшення кількості великих підприємств і скорочення ринку праці, нерозвинену соціальну інфраструктуру, а разом із цим – і через відтік етнічних росіян.

Самі лише кліматичні умови для проживання у Саха-Якутії або Чукотському автономному окрузі значно ускладнюють імміграцію етнічних росіян. Крім того, на відміну від мешканців поволзьких національних республік, тувинці, саха, буряти і менші корінні народи, що мешкають на теренах Сибіру і Далекого Сходу, все ще зіштовхуються із расизмом та побутовою ксенофобією, що значно перешкоджає соціальній мобільності та ускладнює міграцію автохтонного населення до столиці та великих міст Європейської частини Росії, а як наслідок – слугує стримуючим чинником в процесі асиміляції неросійського населення.

Тива залишається одним з найбідніших регіонів РФ. Понад 40% населення перебуває за межею бідності, майже 20% працездатного населення не мають постійної роботи. Водночас республіка посідає 3 місце в РФ за показниками народжуваності. Населення Тиви послідовно збільшується за рахунок приросту етнічних тувинців. Через постійний відтік етнічних росіян республіка перетворюється в моноетнічний регіон, де частка автохтонного населення наближається до 90%. Можливості для трудової міграції тувинського населення або навчання за межами республіки є вкрай низькими. Тувинський соціум достатньо закритий, з сильними проявами побутового шовінізму щодо росіян. Тувинська мова та культура займають досить сильні позиції у порівнянні із сусідньою Бурятією, а національна політика в сфері русифікації, через сильний етнічний дисбаланс, є малоефективною.

Республіка залишається економічно нерозвинутою, з сильним домінуванням сільського господарства в структурі місцевої економіки, зі слабкими зв'язками не лише з федеральним центром, а навіть із сусідніми великими містами, населеними етнічними росіянами: Красноярськом, Томськом, Новосибірськом. Тива має кланову структуру управління. Загальний рівень освіти низький. Мережа громадських організацій вкрай слабка і розвивається дуже повільно. Приналежність до загальноросійських політичних партій тут не має жодного реального чи номінального значення. Формування органів влади, поліції, штатів бюджетних установ відбувається насамперед за клановим принципом. Попри те, що Тива різко виділяється на тлі всієї Росії, і навіть сусідніх регіонів, вихід республіки зі складу РФ можливий виключно у разі системної та глибокої кризи в державі – під впливом розгортання процесів суверенізації сусідніх регіонів, зокрема Бурятії.

Сусідня Бурятія помітно відрізняється від Тиви за структурою населення, національним складом, соціальною мобільністю тощо. Лише третина мешканців республіки – буряти. Проте частка етнічних росіян протягом останніх 30 років неспинно скорочується, натомість буряти відіграють дедалі помітнішу роль в житті республіки. Буряти, в порівнянні із тувинцями, мають вищий рівень освіти, значно потужніший прошарок інтелігенції – наукової і творчої. Проте бурятська мова переживає глибоку кризу, а її перспективи, у порівнянні із тувинською, дуже туманні. Водночас, бурятська ідентичність все ще залишається міцною, відсоток змішаних шлюбів незначним, а буддизм відіграє важливу роль в житті нації. В Бурятії кланове суспільство. Залежно від впливовості та авторитету клану, його члени одержують посади в органах місцевого самоврядування або в республіканських органах влади. Клани бувають міжродові – у вигляді союзу родів з метою ефективного контролю за певними галузями господарства або сферами суспільного життя. Глава республіки

Алексей Цидьонов виконує функції арбітра, призначеного на цю посаду Москвою. Глави кланів знають, що саме Цидьонов забезпечує функціонування системи стримувань та противаг. Проте сам глава республіки не є лідером клану і не має реального впливу на перерозподіл сфер впливів, ліквідацію чи злиття кланів. Авторитет арбітра підтримується виключно наявністю силового ресурсу, забезпеченого Москвою.

Буряти і тувинці мають досвід тривалих і тісних взаємин із сусідньою Монголією, котра надала прихисток десяткам тисяч ухильців від мобілізації до ЗС РФ у 2022 році. Крім того, успішні економічні перетворення та низка вдалих реформ, здійснених урядом за останні 10 років, перетворили Монголію на привабливу модель для всіх «гілок Чингізидових», як монголи називають бурят, калмиків і тувинців. Хоча Монголія залишається досить закритою країною для масової міграції, все ж Москва серйозно занепокоєна зростаючим авторитетом Улан-Батора серед монгольських народів РФ і тувинців. Відмова монгольської міграційної служби у 2023 році екстрадіювати до РФ відомого калмицького самостійника Батира Боромонгнаєва, який шукав політичного притулку в Монголії, і його подальший виліт, за згоди монгольської влади, до США, стали приводом для широкого обговорення у монгольських і російських ЗМІ. Попри тиск Кремля, Монголія прагне зберегти за собою вплив на бурятську, калмицьку та тувинську громади і продовжує себе позиціонувати як заступницю монгольських народів.

Попри поширений серед українців стереотип про примітивність бурятів, їхню готовність за миску супу вмирати в інтересах росіян – чимало представників цього корінного народу (серед якого військова служба традиційно вважається дуже престижною) відчують себе ошуканими, а дії військового керівництва некомпетентними і злочинними. За останні півтора роки суттєво зросла чисельність бурятської еміграції, насамперед до Монголії, Республіки Корея та США. Зростає не лише діаспора, але і її вплив на бурятське суспільство на батьківщині.

Сценарії дезінтеграції в Бурятії проявлять крихкість системи республіканського управління – як в сфері адміністрування, так і в сфері безпеки і оборони. Наявна кланова модель суспільства та система збагачення, до якої допущена дуже обмежена кількість осіб лише з окремих кланів, не дозволять Цидьонову у критичний момент опертися навіть на бурятських силовиків.

Саха-Якутія дуже сильно відрізняється як від Бурятії, так і від Тиви. Це заможна республіка, з надзвичайно потужною національною ідентичністю корінного населення. Основними галузями економіки є видобуток корисних копалин і коштовного каміння та дорогоцінних металів. Протягом десятиліть республіканське керівництво активно підтримує національну освіту та культуру, зокрема кінематограф якутською мовою. Саха – один із небагатьох регіонів, де мова корінного народу активно використовується в органах влади, в адмініструванні, бізнесі, публічних комунікаціях і становить реальну конкуренцію російській мові.

Останні 30 років частка росіян в структурі населення Саха-Якутії невпинно скорочується, а якутів навпаки – зростає. Перепис 2020 року зафіксував, що вперше з моменту завершення Другої світової війни (за результатами якої чимало якутів загинули, а в республіку завезли етнічних росіян) якути становлять понад половину її

населення. Тенденція до зростання частки якутів та скорочення частки росіян зберігається. Серед усіх мешканців Саха-Якутії, незалежно від національного походження, є розуміння несправедливості розподілу доходів між республікою та федеральним центром. В разі початку процесів дезінтеграції РФ, існує висока ймовірність, що події в Саха-Якутії можуть розвиватися за взірцем 1991 року – суверенізація і дистанціювання від Москви здійснюватиметься саме зусиллями республіканського керівництва та місцевої номенклатури, під тиском громадськості і з метою концентрації у своїх руках національних багатств республіки.

Резюмуючи, дезінтеграція РФ може сильно відрізнятись від процесів розвалу СРСР, коли 15 союзних республік практично одночасно, і майже за замовченням, здобули незалежність. Саме взорування на пізній СРСР, як на модель дезінтеграції РФ, є хибним.

Дезінтеграція РФ буде процесом нелінійним, розтягнутим в часі, хаотичним і супроводжуватиметься численними конфліктами – як територіальними так і міжнаціональними. У той час як одні суб'єкти РФ можуть достатньо швидко і рішуче заявити про свої наміри вийти зі складу РФ, інші забажають зберегти або перезаснувати федерацію або ж пройдуть тривалий шлях від реальної автономії до державної незалежності. Крім того, в разі дезінтеграції РФ, у перші два-три десятиліття після початку цього процесу складатимуться і зникатимуть нові федеративні і конфедеративні утворення, торговельні та оборонні союзи. Ймовірно, що не всі нові держави будуть проголошені в наявних адміністративних кордонах, а також не всі зможуть втримати контроль над проголошеними кордонами. Адже наявні кордони цілком по різному сприймаються в різних суб'єктах федерації. Якщо для Башкортостану актуальні межі республіки – це «програма максимум», то для Інгушетії – національна катастрофа, відвернути яку можна лише поверненням утрачених територій.

Перебіг дезінтеграційних процесів залежатиме від багатьох чинників, що впливатимуть на загальну ситуацію в момент розгортання відцентрових рухів: як внутрішніх (рівень національної/регіональної свідомості населення, національний склад населення, вихід до зовнішніх кордонів, наявність національних представницьких органів, організацій, рухів та яскравих національних лідерів, економічна самодостатність), так і зовнішніх (підтримка союзників, наявність споріднених народів, впливова діаспора). Неостанню роль у процесах дезінтеграції РФ відіграватиме позиція України або її відсутність.

© Центр дослідження безпекового середовища «Прометей»

Інформація та погляди, викладені в цьому дослідженні, належать авторам і не обов'язково відображають офіційну думку Фонду Конрада Аденауера та Міністерства закордонних справ України.

Центр дослідження безпекового середовища «Прометей»
Україна, м. Львів, вул. Підвальна, 3 / Валова, 31
Е-пошта: prometheus.ngo@gmail.com
<https://prometheus.ngo/>